

KULTUURILAENUDE SUPERMARKET JA MÜÜTILINE ARHEOLOOGIA

Eesti muinasjutud I:1. Imemuinasjutud. Koostanud ja toimetanud Risto Järv, Mairi Kaasik, Kärri Toomeos-Orglaan. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseumi Teaduskirjastus, 2009. 639 lk.

Rahvakultuur ja populaarkultuur võiksid sõna-sõnalt olla üks ja seesama. Kui nad seda ei ole, siis on selles süüdi tõsiasi, et populaarkultuuri toodetakse müügiks ja selle vorm on algusest peale selgelt kanoniseeritud: naabrainsel jutustatud versioon seabiooperi viimastest jaost võib küll olla telekas nähtust hoopis fantaasiaküllasem, aga standardsesse versiooni ei tehta selle põhjal ühtegi muudatust. Rahvakultuuri kaanon on märksa hajavam ja peidetum, iga uus versioon võib pärimust natuke muuta, ja kui seda kasutatakse müügiks mõeldud tootes, on registri muutumine hästi tajutatav: nüüd pole meil enam tegemist kingiökonomiaga, kus asja väärtus käest kätte liikudes kasvab, vaid kaubaökonomiaga, kus toode vahetatakse rahalise ekvivalendi vastu.

Nii on pärimus ja kingitus mõnes mõttes sünonüümsed, nad kuuluvad ühte ja samasse äraostmatusse maailma, kust populaarkultuur võib küll paljugi laenata, isegi varastada, aga kuhu ta päriselt ometi iialgi ligi ei pääse. Sest kingiökonomiasse sisenedes ei ole toode enam toode, tema identiteet on hajunud. Nüüd on naabrainsel versioon niisama hea kui see, mille kiitsid heaks tootmisjuhid ja produtsendid, ja kui seda jutustatakse edasi veel teist, kolmandat, kümnendat ja saja kaheteistkümnendat korda, on see versioon täiesti valitsev ja toodet pole kunagi olemas olnud, nagu poleks tootmisjuhte ega produtsente kunagi ilma sündinudki.

Sellest hoolimata võib aga öelda, et just muinasjutt on žanr, mis pärimuslikul maastikul populaarkultuurile kõige enam sarnaneb. Kõigepealt sellepärast, et ta ei olegi maastikuga seotud: tal ei ole neid metonüümilisi omadusi, mis Christopher Tilley järgi on omased kohadele ja kohapärimusele.¹ Muinasjutt on rändaja, ta on nagu rahutu puu, mis

¹ C. Tilley, A Phenomenology of Land-

igal öösel oma juured jälle maa küljest lahti kisub ja teise kohta läheb, jättes mulje, nagu oleks ta seal alati seisnud. Muidugi on muinasjutu jutustamine omaette rituaalne toiming, aga see erineb teistest rituaalidest: muinasjutu-vestmise puhul on kõige tähtsam kuulajate tähelepanu köitmine, ahvatledes nad pikka, sageli rohkete kordustega lugu algusest lõpuni jälgima. Mõnes kultuuris on jutustamine seotud ka suurte rahvakogunemistega, kus rääkimise ajal lauldakse ja tantsitakse, võisteldes omavahel jutustamise väljendusrikkuses. Niisugust jutustamisvõistlust Nigeeria külas on kirjeldanud ameerika antropoloog Laura Bohannan: „Õhtu jätkus ja teisedki mehed tõusid püsti, et oma lugu jutustada... Ühtegi igavat lugu ei olnud. Kuulajad poleks seda välja kannatanud. Nende laitus oli niisama vali kui kiitus, ja kui mõni jutuvestja rahva tähelepanu köita ei suutnud, karjuti ta maha: „Liiga pikk.“ „See on vilets laul.“ „Sul on lugu valesti meeles.“ „Õpi tantsima.“ Kui kuulajate tähelepanu kas või korrakski hajus, võis mõni teine jutuvestja juba julgust saada ja poole loo pealt ise ringi keskele hüpata. Siis võis samaaegselt kuulda kahte lugu või kahte laulu. Aga varsti hakkas rahvas ainult ühega kaasa laulma ja teine jutuvestja istus maha.”² Eestis on jutustamine vähemalt XIX sajandil ilmselt olnud vaikne, rahulik tegevus, mille juures eriti ei võisteldud. Ka laulmine ja tantsimine jäid jutustamisest kaugemale: „Vanasti on palju jutustatud karjas ja õitsil olles, ka sepal ja veskil korda oodates, kodus ketramisel, rätsepatööl jne. Videvikku pidades jutustati pimedas toas. Üldse jutustati õhtuti enne uinumist... Lõuna-Eestis ja Lätis on säilinud mälestusi, nagu soodustaks elav muinasjuttude vestmine teatud ajal (videvikku pida-

scape: Places, Paths and Monuments. Oxford: Berg, 1994, lk 18.

² E. Smith Bowen, Return to Laughter. New York: Anchor Books, 1964, lk 287.

des, aasta lõpul) noorte loomade kasvu või isegi põlluvilja arengut.”³ Kõik see paistab viitavat, et kuigi muinasjutu-vestmine oli pisut ka maagiline rituaal (mõjudes nii tänapäevalgi), on ta tihe- das suguluses tegevusega, mida me praegu nimetame meelelahutuseks.

„Eesti muinasjuttude” esimese kõite esimene, imemuinasjutte sisaldav osa kinnitab niisugust muljet. Muinasjuttude taustaks on enamasti lihtne dualistlik maailmapilt, mis läheb veidi kokku kristliku lunastusõpetusega, aga ei paista olevat eriti seotud loomislauludes või maastikupärimuses ilmuvate kosmoloogiliste kujutelmadega. Miks see nii on? Esimene võimalik põhjendus on see, et muinasjuttude traditsioon on lihtsalt väga hilistekkeline ja ühtib osaliselt kunstilise ilukirjanduse tulekuga. Ehk nagu kirjutab üks kogumiku koostajaid Kärri Toomeos-Orglaan: „Kirjalikke tõendeid selle kohta, milliseid jutte enne 19. sajandit Eestis räägiti, on väga vähe. Mingisuguseid jutte kindlasti räägiti, aga kas ka muinasjutte, pole teada. [...] Nii nagu laultraditsioonis astus uus riimiline rahvalaul regilaulu asemele, võib ka eesti jututraditsioonis osutada euroopalikustumisele — erinevad muinasjututõlked ning kirjanike adaptatsioonid mõjutavad nii temaatiliselt kui vormiliselt muinasjuttude tundmist ja ettekujutust sellest, milline on üldse õige muinasjutt.”⁴ Siit võib astuda veel sammu edasi ja väita, et enne Gustav Suitsu loosungit „Jäägem eestlasteks, aga saagem eurooplasteks!” olid jutuvestjad vaikimisi juba järginud sedasama ideed. Muinasjutuvestjad olidki esimesed nooreestlased. Sellepärast ongi muinasjuttudes konstrueeritud maailmapilt nii naljakalt eklektiline, paistes

³ Eesti muinasjutud. Koostanud V. Mälk, I. Sarv, R. Viidalepp. Tallinn: Eesti Raamat, 1967, lk 485–486.

⁴ K. Toomeos-Orglaan, Seitsme maa ja mere tagant? Küsimusi imemuinasjuttude päritolust. – Vikerkaar 2011, nr 1–2, lk 88.

ühtaegu rahvusvaheline ja mõnusalt kokukootud.

Teine võimalik põhjendus põikab usundiloo valda. Suulistes pärimustes eristatakse tavaliselt komponente, mida peetakse pühaks, ja komponente, mis on pigem kerged ja naljakad ja mida ei pea tõsiselt võtma. Regilaulu arhailine keel säilis kindlasti ka sellepärast, et teatavaid laule peeti pühaks; ainuüksi värsimöödust ja retsitatiivsest esitusest poleks piisanud. Seevastu uuem lõppriimiline laul ei olnud püha, selle keel lähenes igapäevasele kõnekeelele ja võimaldas igasuguseid katsetusi, mis lõpuks jõudsid saksamõjulise kunstluule tekkimiseni. Püha oli kunagi kindlasti kosmoloogiline maastiku-pärimus, kuigi XIX sajandi lõpus oli see juba ajast ja arust ning sattus kogujate kätte enamasti nappide teadete või vastuoluliste tõlgenduste kaudu, mis kombineerisid kristlikku teoloogiat, loodusteaduslikke andmeid ja ajaloolalaseid teadmisi (ja mõnikord ilmselt ka muinasjutumotiive). Seevastu muinasjutud ei olnud pühad: isegi kui oletada, et neil võis kunagi olla pühasid eelkäijaid (pikemad loomislood? jutustused müütilistest esivanematest? initsiatsiooniriitusi põhjendavad lood?), ei muuda see nende fiktsionaalset, ilukirjanduslikku ja meelelahutuslikku ilmet XIX sajandil. Muinasjuttudes katsetati igasuguseid motiive ja süžeesid, mis tekitasid piisavalt tugeva üllatusefekti, tänapäeva õuduskirjandus ja ulme oleksid sellele väga lähedal. Kui muinasjutuvestmine praegugi niisama tavaline oleks, võiksid kogujad üles kirjutada rohkesti uusi versioone Harry Potteriga sündinud lugudest ja videvikusaagast, kuid selle põhjal ei saaks veel teha mingeid kategoorilisi järeldusi tänapäeva eestlaste uskumuste ja kosmoloogia kohta.

Selgituseks võib analüüsida ühte näidet. 1934 on Setomaal üles kirjutatud lugu „Kuis esä pojaga innevanast elli“⁹ (lk 449–454), mis algab (1) isa ja

poja ränga tüliga. Järgmine episood (2) paigutatakse müütilisse esiaega, mil jumalikud olendid veel maa peal käisid (vrd Philemoni ja Baucise lugu Ovidiuse „Metamorfoosides“). Mööda maad liigub Kristus („Mustõ käve Krõstos maad piteh“, lk 449), poeg pakub talle süüa ja ulualust ning saab jumalapojalt küllakutse. Hulk aega hiljem (3) otsustabki poeg Kristust vaatama minna, näeb tee ääres asjatut tööd tegevaid mehi ja naisi ja lubab nende eest kosta (muide mustlasfolklooris tuntud motiiv, vrd „Püha Jüri ja mustlased“⁵). Siis (4) jõuab ta kaks korda kanavarbail tarekese juurde, kust saadud lõngakera viibki ta Kristuse juurde (kommentaaris viidatakse Baaba-Jagaale, kes võivad vene muinasjuttudes kangelast aidata, lk 572). Kristus (5) jätab poja võtme-kimbuga kodu valvama, keelates vaid ühte keldrisse minna (vrd Charles Perrault’ „Sinihabe“ ja Kreutzwaldi „Nais-te mõrtsukas“); seal näeb poeg oma isa, kes tule ja tõrva sees keeb. Kristus andestab üleastumise, aga ei andesta külainimestele, kes on kündnud teiste põllu sisse, põletanud aialippe ja piima ära nõidunud. Koju tagasi jõudes hakkab poeg hästi elama: „Nakas´ umah kotoh hõste elämä, saa-s kiäki timmä ar tappa^q. Tuu miis saie väiga õndsast tuu perast, õt timä Krõstost süüt“ (lk 451).

Muinasjutt on väga mosaiikne. Viis episoodi, mis kõik võivad olla erinevat päritolu, on põimitud väga sidusaks narratiiviks. Silma torkab aga veel kaks olulist momenti. Esiteks on Kristus siin kahtlemata asendanud mingi varasema müütilise tegelase, kes enne-muiste maad mööda ringi rändas: seda tegelast on sagedamini nimetatud Vanapaganaks, ja kui tegu oleks kohapärimusega, jätaks ta lihtsalt maastikule mõne nähtava jälje. Et see on aga muinasjutt, käitub Kristus nagu kreeka

⁵ Mustlane, ratsu, kuld, kurat ja surm: vene mustlasfolkloori. Valinud ja vene keelest tõlkinud Henn-Kaarel Hellat. Tallinn: Perioodika, 1986, lk 50–52.

jumalad: ta palub tundmatuna öömaja ja ilmutab alles hommikul, kes ta tõeliselt on („Tuudakõnõ üteli: „Ma olõ Krõstos, Jumala poig””, lk 449). Teiseks on Kristus muutunud ka põrgu valvuriks, selle võti on tema käes ja ta ei ole eksinute vastu sugugi armuline. Kuigi keev tõrvakatel on üle võetud kristlikest jutlustest, pole mujal kristlikust teoloogiast vähematki märki. Teisepoolsust kujutletakse pigem kaugel asuva vaimude maana, kus Kristus on peremeheks.

Mida saab selle põhjal öelda setode religioosse elutunde kohta? Ennekõike ilmselt seda, et muinasjutu vastuvõtjate kogukond on ühtaegu tundnud mitut erinevat uskumustesüsteemi, liikudes suurema vaevata ühest kosmoloogiast teise. Niisugust võimet võib nimetada ka „kristlikuks rahvausundiks” (Ülo Valk) või isegi „kosmiliseks kristluseks” (Mircea Eliade), aga nimetus tuleneb siis sellest, millistele elementidele me eelistame keskenduda. Sama hästi võiks siin leida jälgi paganlusest, animismist, loodususundist, võib-olla isegi šamanismist – kõik teed on tõlgendustele valla ja ükski neist poleks päris üleliigne. Samal ajal peab siiski meeles pidama, et tegemist ei ole püha looga. Muinasjutt on sümbolite mosaiik, kõik müütilised elemendid satuvad siin uude, mängulisse konteksti. Sellepärast on kõige huvitavamad just lood, kus on kõige rohkem veidraid, üllatavaid elemente, mis lihtsale tõlgendusmudelile ei allu. Hea näide on 1953. aastal jutustatud intsestifantaasia „Tamm, ülene^q, taivas, alanõ^q” (lk 142–147), kus vend öde endaga abielluma sunnib: öde põgeneb tamme abil taevasse, lauldes selle „ülenema”, ja leiab seal eest maja, kus elavad kaks tüdrukut oma emaga. Emal on jääst pea ja sellepärast käib ta väljas ainult öösiti, et mitte päikese kätte jääda. Hiljem laskuvad kõik kolm tüdrukut tammega alla maa peale ja lähevad sauna, kus kolm venda ei tunne ära, milline on

nende öde, sest kõik tüdrukud on ühte nägu. Kavalusega selgitab noorem vend öe siiski välja, meelitab ta metsa ja paneb suurde riidekirstu kinni. Kirsust kasvab välja marjakobar, selle murrab üks kütt, viib koju ja saab nii endale naise, sest marjakobar muutub tüdrukuks. Sellisest narratiivist ei kosta läbi mingit paatost „enam kultuuri, enam euroopalist kultuuri!”, küll aga tunneme ära maa ja taevalahutamise motiivi, ilmapuu motiivi, ülailmas käimise motiivi, teisikute motiivi, metamorfoosi inimesest taimeks ja taimest inimeseks jne. Vendade Grimmide muinasjutukogus oleks sellisele loole raske õiget kohta leida, aga sarnaste motiividega pärimusi leiame väga laialt alalt Euraasias ja teistelki mandritelt.

See kõik tekitab tunde, mis räägib eespool väidetule vastu: kuigi muinasjutud ei ole pühad lood, on neis mõnikord veidraid elemente ja kummalisi sümboleid, mis avavad ukse hoopis teise, müütilisse kosmoloogiasse. Võiks isegi öelda, et muinasjuttudes valitseb varjatud pinge monoteismi ja kosmoteismi, kristliku lunastusõpetuse ja põlise religiooni vahel. Enamasti läheb see pinge hea ja kurja vastanduse kaudu: muinasjutuvestja eelistab loomulikult head, sõltumata kosmoloogilisest taustast. Ometi on kõikides lugudes alati ka midagi, mis jääb teispoole head ja kurja. See annabki muinasjutudele nende külgetõmbejõu. Nii on muinasjutu žanr korruga kultuuri-laenude supermarket, poeetiliste võtete kollektsioon ja müütiline arheoloogia. Aga see müütiline arheoloogia on otsekui kuu pime pool: kuigi me teda ei näe, on ta ometi olemas, ükskõik, kas me seda tunnistame või ei. Tänu sellele on muinasjutul maht, mass ja gravitatsioon, tänu sellele liigutab ta ookeane, tänu sellele mölgub ta meil meeles, ilma et ise teaksime, miks.

HASSO KRULL